

Boaz Shoshan, *Poetics of Islamic Historiography: Deconstructing Tabari's History*, Leiden: Brill, 2004, 272 pp.

[...] מעיו נשפכו החוצה והוא לא הצליח לקום. הוא ניסה להכניס את מעיו בחזרה אך לא יכול היה לעשות זאת. מוסלמי עבר בסביבה ואלבאא [בן ג'חש אל-עַזְזִי] קרא: 'הו פלוני, עזור לי עם הקרביים שלי'. המוסלמי השיב את מעיו למקומם ואלבאא אחז בעור הקרוע של בטנו וחל אל עבר קווי הפרסים מבלי להשיב את פניו חזרה אל עבר המוסלמים. המוות השיגו במרחק שלושים אמות מהמקום שבו נדקר בכיוון קווי הפרסים [...] (Shoshan 2004: 24).¹

מה ראה לנכון ההיסטוריון המוסלמי הידוע, אבו ג'עפר מחמד אל-טברי, לכלול בספר ההיסטוריה המונומנטלי שלו 'תאריח' אל-רִסָל ואל-מִלוֹךְ (ההיסטוריה של השליחים והמלכים) קטע זה המתאר בפירוט ראיסטי מדהים את נסיבות מותו של חייל אלמוני כמעט במהלך קרב אר'ואת' בשנת 635, וקטעים דומים רבים אחרים? תשובתו של בועז שושן במחקר שלפניו היא חד-משמעית: מימזיס, היינו הרצון להעביר באמצעות הכתיבה תיאור מדויק ומלא של מאורעות העבר; התשוקה לכתוב את העבר במלואו מבלי להשאיר שום פרט כמוס או אפל, להציג תמונה מלאה הניתנת למישוש ולראייה, תמונה קבועה העומדת בזמן המדויק ובמקום הנכון. בהסתמך על הנחה מקדימה זו, יוצא בועז שושן במחקרו החדש למסע מרתק אל נבכי הפואטיקה של התאריח. ספר זה, שנתחבר במאה העשירית, הוא אחד מנכסי צאן ברזל של התרבות המוסלמית. זהו מכלול עצום ממדים המבקש לספר את תולדות האנושות מיום בריאת האדם ועד לימיו של אל-טברי עצמו (שנת 915/302 היא השנה האחרונה הנסקרת בו). בחיבורו של אל-טברי אפשר להבחין בשני חלקים עיקריים: בחלק הראשון עיצב אל-טברי את הנרטיב המוסלמי לתולדות ההיסטוריה האנושית בטרם עלות האסלאם. הוא עשה זאת על ידי מלאכת מחשבת של צירוף מסורות יהודיות מן המדרש ומן האגדה, חלקן מתווכות כבר באמצעות הסוגה הספרותית המוסלמית הידועה בשם קֶסֶס אל-אֶנְבִּיאָא (סיפורי הנביאים), לצד מסורות נוצריות, סיפורים מן המיתולוגיה האיראנית, אגדות מהפולקלור הערבי הקדום ופירושי קוראן. החלק השני, השונה במהותו, במבנהו ובמרכיביו מקודמו, מבקש לסקור את כל האירועים שהתרחשו אחרי עליית האסלאם, שנה אחר שנה. בחלק זה אל-טברי מגיש לקוראיו ציטוטים מספרי היסטוריה שקדמו לו ומסורות מוסלמיות. בחלקים המאוחרים ביותר של הספר הוא מביא גם עדויות ישירות

מפי בני זמנו. כפי ששושן מדגיש שוב ושוב, למעשה אל-טברי איננו מחברו של הספר, ועיקר עבודתו הייתה עבודת ליקוט ועריכה. רק במקומות ספורים, במיוחד לקראת סופו של החיבור, ניכרת טביעת אצבעותיו המיוחדת.

חיבורו של אל-טברי זכה להכרה ולהוקרה עוד בימיו והיה עד מהרה לחיבור קנוני בתרבות האסלאם. גם המחקר המערבי הקדיש לו תשומת לב רבה החל במאה השבע-עשרה ועד ימים אלו. הפרסום הרב שיצירה זו זכתה לו לאורך הדורות בעולם האסלאם ומחוצה לו עושה את המונוגרפיה הממוקדת שחיבר שושן למחקר מקיף ובעל השלכות הנוגעות להיסטוריוגרפיה המוסלמית המוקדמת בכללותה. אולם, עיקר חשיבותו של הספר שלפנינו טמונה בגישה החדשה ששושן מציע לחקר ההיסטוריוגרפיה המוסלמית. כפי שמציין המחבר בהקדמה לספר, חיבורו של אל-טברי היה בעבור החוקרים המערביים המודרניים עד כה בעיקר 'מקור היסטורי', או מאגר של ידיעות שממנו דלו עובדות היסטוריות בבואם לשחזר את אירועי העבר. שושן מציע בספר זה גישה חדשה לחקר ההיסטוריוגרפיה המוסלמית, גישה אשר במסגרת המחקר המזרחני עשויה להיחשב אף נועזת. שושן מבקש לבחון יצירה זו לאו דווקא לאור העובדות ההיסטוריות, שאפשר או אי אפשר לחלץ ממנה, אלא כיצירה ספרותית, וככזאת שומה על החוקר להפנות את מבטו גם אל הפואטיקה שלה.

שושן טוען, בעקבות חוקרים רבים שקדמו לו,² כי לרטרוריקה של היצירה ההיסטוריוגרפית חשיבות רבה, והיא משפיעה על יכולתה למלא את תפקידה הבסיסי ביותר: לספר את אירועי העבר. אמצעים ספרותיים, כגון העלילה, מוטיבים חוזרים, שימושי לשון ותחביר ואפיון דמויות, משמשים לא רק מחברים של ספרות בדיונית, אלא גם את ההיסטוריון ומשפיעים על תוכנו של הסיפור ההיסטורי. טענה זו איננה גורסת שיש זהות מוחלטת בין היצירה ההיסטוריוגרפית לבין הספרות הבדיונית ואיננה טוענת כי יצירה היסטוריוגרפית כמו התאריח' של אל-טברי איננה אלא בדיון ספרותי. נהפוך הוא, שושן מדגיש כי כוונתו הכנה והאמתית של אל-טברי הייתה מימטית, כלומר הוא שאף לחקות בכתבית את המציאות ולספר את העבר כפי שאכן התרחש. אף על פי כן, ההבחנה הדיכוטומית הנוקשה בין היסטוריה 'עובדתית' לבין ספרות בדיונית היא, על פי שושן, הבחנה מאולצת ושגויה, וגם יצירה כמו התאריח' נזקקת לאמצעים ספרותיים, והם חלק מהותי וחשוב ממנה. את הממד הרטורי שביצירה זו מבקש שושן לחקור בספר שלפנינו.

גם ספרו של שושן נחלק לשני חלקים עיקריים: בחלק הראשון שושן מבקש לחשוף את הפואטיקה בספרו של אל-טברי: את המבנה, הטכניקות והאידיאולוגיות

המונחות בבסיס הכתיבה. כן הוא מבקש לעמוד על המתח בין שני הקטבים המנוגדים לכאורה: רצונו הכן של המחבר לספר סיפור אמתי 'כפי שהיה', מצד אחד, והאמצעים הרטוריים השונים שבהם הוא משתמש במהלך כתיבתו, מצד אחר. אמצעים אלה מנוגדים כביכול לכוונה המימטית, אולם בה בעת הם נועדו לשרת אותה. בחלק הראשון ארבעה פרקים: הפרק הראשון מוקדש לאמצעים הספרותיים שנועדו להקנות לסיפור את הממד המימטי שלו ולהציגו כשיקוף מהימן ואמתי של העבר, ובהם: תיאור מפורט של חפצים ושל מרחב, של דמויות אנושיות (פיזיוגנומיה) ושל מחוות, וכן רשימות ארוכות ומפורטות, בלתי־נחוצות לכאורה, של פרטים שונים.

בפרק השני שושן מתעכב במיוחד על האופן שבו אל־טברי נע על ציר הזמן כדי להשיג אפקטים פואטיים: קפיצות אל העבר (אנאלפסיס) ויצרות אירוניה, למשל, כאשר אל־טברי מוצא לנכון, ברגע מותו הבלתי־נמנע של הגיבור, להזכיר את גדולתו ויושרתו מן העבר; ואילו קפיצות אל העתיד (פרולפסיס) מאפשרות מבט־על ומציגות את התהליך ההיסטורי כתהליך טלאולוגי, תהליך ידוע מראש ובלתי־נמנע, שבאמצעותו אל־טברי מצליח להדגיש את חשיבותו של אירוע מסוים, לתת לקורא קווים לדמותה של דמות מסוימת ולעתים לעורר בקורא תחושה של אירוניה.

בפרק השלישי שושן יוצא נגד חוקרים, כגון מרשל הודג'סון (Hodgson 1974), סטיבן המפרים (Humphries 1991), עבד אל־קאדר טיוב (Tayob 1993: 157-172; 203-210: 1999), וטריף ח'אלדי (Khalidi 1994; 2001: 153-163), אשר ניסו, כל אחד בדרכו, לחשוף פרדיגמה אידיאולוגית כוללת העומדת בבסיס כתביו של אל־טברי. לדעת שושן יש בכך משום פשטנות. לטענתו, האידיאולוגיה הפוליטית והדתית של אל־טברי כמעט שאיננה באה לידי ביטוי מוצהר ולכן בלתי־אפשרי לחשוף אותה מתוך ה'עובדות' עצמן, והוא קורא לעשות זאת בזהירות על ידי ניתוח יסודי של הביטויים הרבים והמגוונים של השקפת עולמו של אל־טברי המצויים בטקסט.

הפרק הרביעי הוא, לטעמי, החדשני והמעניין ביותר. פרק זה מוקדש לרגעים הנדירים שניכרת בהם טביעת אצבעותיו המובהקת של אל־טברי עצמו, לרגעים שבהם הוא משמיע את קולו האישי. כאמור, אל־טברי לא חיבר את התאריח' אלא יצר אותו בעבודת ליקוט ועריכה. רק לעתים נדירות אל־טברי מעיר הערות מתודולוגיות מפורשות על העקרונות שהנחו אותו בעבודה זו ועל השקפתו ההיסטוריוגרפית. אף על פי כן, שושן מבקש להראות כיצד אל־טברי מוסר את דעותיו ועמדותיו האישיות בעזרת שורה של אמצעים ספרותיים. אחד האמצעים הוא מסירת מידע נוסף על ידי קטיעת סיפור העלילה הרצוף והסתת תשומת הלב מן המוקד, בדרך זו הוא יוצר ערפול ומשבש את המשמעות הפשוטה והגלויה של הסיפור. אמצעי אחר הוא הצגת גרסאות רבות לאירוע אחד. הגרסאות חוזרות, מכפילות, משלימות, חופפות או סותרות זו את זו, וכך אל־טברי מצליח לעורר תחושה של אמינות, מרכזיות או אירוניה, על פי הצורך. לדעת

מרים פרנקל

שושן, לסדר הבאת המסורות משמעות רבה משום שהמסורת החותמת נהנית מיתרון 'המילה האחרונה'. שושן מראה גם כיצד אל־טברי מעצב את הטקסט על ידי שימוש באמצעים כגון צנזורה, סלקציה, קיצור והרחבה, ובכך משמיע את קולו ואת עמדתו. את יחסו לגיבורים מסוימים אל־טברי מבטא בתכונות השונות שהוא מייחס להם: אומץ, עדינות, פחדנות, נועם הליכות ועוד, וכן בדיאלוגים שהוא שם בפייהם.

לאחר שפרש לפנינו את הפואטיקה שבתאריח' באופן כללי, שושן פונה, בחלקו השני של הספר, לניתוח טקסטואלי פרטני ומדויק של ארבעה אירועים מכוננים בתולדות האסלאם הקדום, ארבעה אירועים שהיו מרכזיים בעיצוב הזהות האסלאמית הקולקטיבית.

האירוע הראשון, המכונה במסורת המוסלמית 'פרשת המבואה' (אל־סִקִּיפה), מספר על הרגע הדרמטי של בחירת היורש לנביא מוחמד לאחר מותו. שושן מצביע על כך שגרסתו של אל־טברי לאירוע זה שונה מאוד מגרסתו של אבן אסחאק, כפי שנשתמרה בסירה של אבן הַשַּׁאם, אך הוא נשאר נאמן לכוונתו המקורית של הספר ואינו מנסה להכריע בין שתי הגרסאות. שושן בוחן את עיצובו של האירוע ההיסטורי בידי אל־טברי ומגלה כי מוקד הסיפור אצלו אינו ניצחונם של אבו בכר הזוכה בכתר הירושה על האַנְסָאָר הנאלצים לקבל את שלטונו, אלא הוויכוח המתנהל בין הצדדים ודרך פתרונו. עצם המחלוקת על זכות הירושה ופתרונה בדרך של ויכוח ושכנוע היא הסיפור שאל־טברי מבקש להביא. כך למשל, אל־טברי, בניגוד למקורות האחרים, טורח להזכיר את שבועת האמונים שנשבעו האַנְסָאָר לאבו בכר ומצטט בהרחבה את נאום ההכתרה שלו. בכך הוא מסיים את הסיפור בסוף טוב ומראה כי המחלוקת יושבה באורח סופי ומלא. כלומר, העיצוב הספרותי שאל־טברי מעניק לנרטיב שלו נותן ביטוי לעמדתו האידיאולוגית האוהדת את המֶהְאָג'רֵן ומתנגדת לאַנְסָאָר.

האירוע השני הוא רצח עות'מאן. שושן מראה כיצד אל־טברי מביא זו לצד זו שתי גרסאות מנוגדות לחלוטין של הרצח. אולם, בניגוד לחוקרים קודמים (הודג'סון והמפרים) שושן אינו סבור כי בכך אל־טברי מבקש להימנע מנקיטת עמדה חד־משמעית, אלא מצביע על הפרק הקצר שהוא מקדיש ל'התנהגותו של עות'מאן'. את הקטע הזה, ובו דברי שבח רבים לעות'מאן, אל־טברי משלב בסיפור מיד אחרי הרצח ובכך קוטע את רצף העלילה. הקיטוע מעורר אצל הקוראים הרהורים בלתי־נמנעים על מוסריותו של הרצח. התווה קדימה ואחורה על ציר הזמן היא לטענת שושן תחבולה פואטית מובהקת שבאמצעותה אל־טברי יוצר ניגוד חריף בין הרצח לבין ההתנהגות הטובה, וכך, מבלי לנקוט עמדה מוצהרת, הוא מצליח לגנות את הרצח.

האירוע השלישי הוא מערכת סִפִּין. בסיפור זה נסמך אל־טברי על גרסתו המקוטעת ורבת הניגודים של אבו מחנף (איש כופה, מת בשנת 775). שושן מראה כיצד אל־טברי מתערב באופן חתרני בטקסט המקורי של אבו מחנף ומגביר עוד יותר את אי־הבהירות

רשימות ביקורת

ואת הקיטוע שבסיפור. עניין מרכזי בסיפור זה הוא עניין ה'חכם': בשלב מסויים במהלך קרב ספין, כאשר הצבא הסורי הלך ונחלש, עלתה ההצעה להניף ספרי קוראן כדי שהספרים והכתוב בהם ישמשו סמכות שופטת ומכריעה בין מחנה עלי למחנה מעאויה. הצעה זו היא שהכריעה בסופו של דבר את הקרב לטובת מעאויה. שושן מראה כיצד הקטע שאל-טברי מצרף לסיפור על קריאתו הקודמת של עלי למעאויה לדו-קרב, חותר תחת הנרטיב המקורי של אבו מחנף ומציג את עלי באור נכלולי ואפורטוניסטי, הצגה המנוגדת לחלוטין לאופן שבו הוא מוצג בתחילת הסיפור. כוונתו של אל-טברי, לדעת שושן, היא לשדר אירוניה כלפי הניסיון האנושי לתמרן את צו האל. אפילו עלי, הגיבור החביב וירא השמים, אינו מסוגל לכך. בתחילת הסיפור עלי הוא גיבור שהצלחתו מובטחת ובסופו הוא מפסיד את הכתר ומפסיד את חייו. ניצחונו הבלתי-יצפוי של מעאויה יוצר רושם של הפתעה ושל אירוניה.

האירוע הרביעי הוא מות הקדושים של חוסיין. שושן מנסה להראות כיצד אל-טברי מעצב סיפור זה כמחזה דרמטי. הוא מצביע על כך כי הסיפור כפי שאל-טברי סיפר אותו מלווה לכל אורכו בתחושה חריפה של גזרה קדומה: חוסיין הולך לקראת מותו למרות כל הסימנים וההזהרות. בניגוד לחוקרים קודמים, שושן אינו מבקש לנקוט עמדה שיפוטית נגד חוסיין כמו ווללהאוזן (Wellhausen 1927; 1975), ואף לא בעדו כמו ג'פרי (Jafri 1979), אלא לראות בו סיפור תאולוגי – טרגדיה בלתי-נמנעת שהיא תוצאה של כניעה מוחלטת לצו האל הכל-יכול, סיפור של חסידות מוסלמית. שושן סבור שמצא כאן את הספרות הדרמטית שנוצרה באסלאם הקלאסי ושדורות של חוקרי האסלאם הקלאסי תמחו על היעדרה (Paret 1928: 247-252; 1929: 17-28; Von Grunebaum 1953).

כוונתו של שושן לחקור את הרטוריקה ואת הפואטיקה של אל-טברי ראויה לכל שבח, והוא אכן משכיל להראות שאי אפשר להפריד בין צורה לתוכן וכי האמצעים הספרותיים ארוגים אל תוך המשמעות והם חלק בלתי-נפרד ממנה. אף על פי כן, דומה כי רצונו של שושן לזהות מימזיס בכל אתר בכתיבתו של אל-טברי מפחית ממורכבותה של היצירה. די יהיה בכמה דוגמאות מייצגות:

התיאור המפורט והמרהיב של גביית מס הקרקע על ידי אל-מאמון בדמשק (Shoshan 2004: 9) נועד, מן הסתם, לא רק להביא בפני הקורא ייצוג מדויק של העבר, אלא גם להקנות להליך הבעייתי של גביית המסים נופך טקסי ומלכותי ובכך להעניק לו לגיטימציה. תיאור מראה פניו וגופו של הנביא מוחמד (Shoshan 2004: 13) הוא אמנם מפורט מאוד, אך אי אפשר לטעות בפרטים הסמליים שבו: הקומה הממוצעת, זקיפות הקומה, היחס המושלם בין חלקות העור לזקן העבות ואגלי הזעה המבושמים, כל אלו באים לסמל את 'האדם המושלם' (אל-אנסאן אל-כַּאמֶל) שאמנם תכונותיו אנושיות (שיעור, זיעה), אך הן מגיעות לפסגת השכלול והעליונות. התסרוקת הסימטרית של

מר'ירה בן שעבה, אחד מחבריו של הנביא, שעשה את שעריו כמעין צלב בהתייצבו בפני מפקד הצבא הפרסי (Shoshan 2004: 15), עשויה גם היא להכיל מסרים סמליים יותר מראליסטיים. חלק מן התיאורים המפורטים נועדו ללא ספק לרתק את הקורא. כך למשל, התיאור עוצר הנשימה של הדו־קרב בין אבו נבאתה בן שבט תמים לבין שהריאר הפרסי (Shoshan 2004: 23), והתיאור המצמית ומעורר הקבס שכבר הוזכר בפתח דברנו של מעיו השפוכים של אלבאא בן ג'חש אל־עג'לי (אפילו שמו, שפירושו המילולי הוא: בן חמור העגל, מרמז על כך שמדובר בדמות שהיא תבנית ספרותית), נקראים כסיפור אימה דשן ועסיסי וספק אם נועדו מלכתחילה ליצור תחושה של אמינות היסטורית. כך גם דומה כי הדיאלוג הארוך בין אם עומר הבוגרת לבין זיד בן עלי הצעיר המאוהב בה (Shoshan 2004: 45) נועד לספק את יצר המציצנות של הקוראים יותר משנועד לספר סיפור אמתי. ואילו בסיפור ההתגלות האלוהית אל מוחמד בהר חירא (Shoshan 2004: 39), מובאת מחשבתו של הנביא כאשר מסופר כי שאל את המלאך: 'מה אקרא?' מתוך פחד. תיאור זה מובא לא רק כדי להביא דיווח מלא של האירוע ההיסטורי, כפי שמציע שושן, אלא גם מטעמים תאולוגיים, כדי להבהיר שהשאלה ששאל מוחמד את המלאך לא נבעה חלילה מניסיון להשתמט מהשליחות האלוהית, אלא הפחד והיראה הם שדיברו מגרבו. על ידי הערה מוסגרת זו מנסה הכתוב להסיר מהנביא כל חשש לפקפוק בשליחות האלוהית או להשתמטות ממנה.

כאמור, שושן מחשיב מאוד את הסדר שעל פיו הביא אל־טברי את המסורות, והוא רואה בכך את האופן הסמוי והמעודן שאל־טברי משמיע בו את קולו ואת עמדותיו האידיאולוגיות. אולם שושן מתעלם משורה של שאלות בסיסיות שמן הראוי היה לתת עליהן את הדעת: מי היה קהל היעד של ספרו של אל־טברי? מי היו הקוראים המדומיינים שראה אל־טברי לנגד עיניו בחברו את ספר ההיסטוריה שלו? באילו נסיבות ובאיזה אופן נקרא הספר? דומה כי שושן עצמו רואה לנגד עיניו קוראים מודרניים היושבים בחדרי עבודתם וקוראים לעצמם את הספר קריאה דמומה ורצופה מתחילתו ועד סופו, רואים בו גרטיב רצוף ומסוגלים לתת את דעתם על משמעותו של סדר המסורות, להתרשם מהתזוזות שהוא זו על ציר הזמן ולהיפתח אל הרושם שמבקש אל־טברי להותיר בלבם – אהדה או הוקעה של גיבור זה או אחר או תחושה סרקסטית של גורל שנקבע מראש. אך מי היו 'באמת' קוראי הספר אדיר הממדים הזה ולמי הוא נועד? ההיו אלה אנשי החצר העבאסית? ואולי אנשי דת? האם נקרא בפני תלמידים שנצטוו לשננו? האם שימש רק מאגר ידע נוח שסופרים אחרים דלו מתוכו מסורות וידיעות למככיר בבואם לחבר את ספרי ההיסטוריה שלהם? ואולי קראו בו 'באמת' בורגנים אמידים שמצאו בקריאתו עניין לענות בו ודרך לשעשע בה את נפשם? בשעות הפנאי שלהם יכלו אלה לקרוא בהתרגשות את אוסף המסורות על קרב ספין או על מות הקדושים של חוסיין כקרא מחזה דרמטי, כפי ששושן אכן מציע באפילוג לספרו. ואולי נאצר הספר כשכיית

רשימות ביקורת

חמדה יקרת ערך בארמונות הח'ליפים והסולטאנים ולא הגיע לקהל קוראים כלשהו? האם החומר הרב המשוקע בו שמקורו בחומר שבעל־פה המשיך להיות מסופר באירועים שבמהלכם 'הוצגו' הסיפורים בפני קהל צופה ומאזין? והאם שימש הספר עצמו מאגר למספרי סיפורים?

אמנם כל השאלות האלה הן פוזיטיביסטיות במהותן אך הן הכרחיות לשם דיון כלשהו בפואטיקה וברטוריקה של הספר. וכפי שכתב רוז'ה שרטייה: 'חקירת האפקטים הייחודיים של הדרכים המסוימות של כתיבת הטקסט, העברתו והתקבלותו היא תנאי מוקדם לכל הבנה היסטורית של יצירות ספרותיות' (Chartier 2003: 61).

ספרו זה של בועז שושן הוא אפוא שלב מהותי וחשוב בחקר ההיסטוריוגרפיה המוסלמית הקדומה, אך אנו צריכים עדיין להמתין למחקרים נוספים רבים שישלימו בעבורנו היבטים הכרחיים להבנתה.

מרים פרנקל

ביבליוגרפיה

- Chartier, Roger, 2004. 'The Text Between the Voice and the Book', in: Raimonda Modiano, Leroy F. Searle and Peter Shillingsburg (eds.), *Voice, Text, Hypertext: emerging practices in textual studies*, Seattle: Walter Chapin Simpson Center for the Humanities in association with University of Washington Press, 61.
- Hodgson, Marshall G. S., 1974. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, Chicago: University of Chicago Press, vol. I: *The Classical Age of Islam*.
- Humphreys, Stephen R., 1991. *Islamic History: A Framework for Inquiry*, Princeton N.J.: Princeton University Press.
- Jafri, Husain M., 1979. *Origins and Early Development of Shia Islam*, London: Longman.
- Khalidi, Tarif, 1994. *Arabic Historical Thought in the Classical Period*, Cambridge [England]: Cambridge University Press.
- Khalidi, Tarif, 2001. 'The Battle of the Camel: Trauma, Reconciliation and Memory', in: Angelika Neuwirth and Andreas Pflitsch (eds.), *Crisis and Memory in Islamic Society*, Beirut: Orient-Institut der DMC, 153-163.
- Paret, Rudi, 1928; 1929. 'Das "Tragische" in der arabischer Literatur', *Zeitschrift für Semitik* 6: 247-252; *Zeitschrift für Semitik* 7: 17-28.

- Tayob, Abdelkader I., 1993. 'An Analytical Survey of al-Tabari's Exegesis of the Cultural Symbolic Construct of Fitna', in: G. R. Hawting and Abdulkader A. Shareef (eds.), *Approaches to the Quran*, London: Routledge, 157-172.
- Tayob, Abdelkader I., 1999. 'Tabari on the Companions of the Prophet: Moral and Political Contours in Islamic Historical Writings', *Journal of the American Oriental Society* 119: 2: 203-210.
- Von Grunebaum, Gustave E., 1953. *Medieval Islam: A Study in Cultural Orientation*, Chicago: University of Chicago Press.
- Wellhausen, Julius, 1927. *The Arab Kingdom and its Fall*, Calcutta: University of Calcutta.
- Wellhausen, Julius, 1975. *The Religio-Political Factions in Early Islam*, Amsterdam: North-Holland Pub. Co.
- White, Hayden, 1978. *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*, Baltimore: The John Hopkins University Press.
- White, Hayden, 1987. *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*, Baltimore, MD.: John Hopkins University Press.